

QARAQALPAQ POEZIYASÍNDÁ ÚSH QATARLÍ BÁNTLER

Mambetov Ikram

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ANNOTACIYA

Maqalada qaraqalpaq shayırlarınıń qosıqqa bánt dúziwdegi izlenisleri, tiykarınan úsh qatarlı bántler arqalı úyreniledi. Shayırlar tárepinen qollanılğan úsh qatarlı bántler qosıq mazmunın jetkeriwde kórkem izlenislerdiń bir kórinisi sıpatında analizlenedi hám úsh qatarlı bántler mazmundı jetkeriwde hár qıylı uyqas hám hár qıylı kórkem formalarǵa iye bolatuǵınlıǵın kóremiz.

Tayanış sózler: bánt, úsh qatarlı bántler, uyqas, forma, mazmun

ABSTRACT

In the article, the research of Karakalpak poets in the composition of the poem is expressed mainly in the form of three stanzas. The three-stanza clauses used by poets were studied as a manifestation of artistic research in conveying the content of the poem, and the three-stanza clauses were determined to describe another topic, to have different forms of rhyme.

Kewwords: stanza, three verses stanza, rhyme, form, content.

KIRISIW

Poeziyada ırǵaq - yaǵnıy qulaqqa jaǵımlı seslerdiń jupkerlesip keliwi, qosıq qatarlarınıń uyqasıwı, olardıń buwnaq hám tarmaqlarǵa bóliniwın bir túyinge biriktiretuǵın qosıqtıń juwmaqlawshı qatarı bánt dep ataladı. Bánt boyınsha ádebiyattanıw iliminde birqansha pikirler ushırasadı.

Qaraqalpaq ádebiyatında qosıq dóretiwshiler bántti qosıqtıń tiykarǵı elementleriniń biri dep sanaydı. Bunday kózqaraslarǵa baslı sebep: bánt arqalı qosıq qatarları belgili sistemalı uyqasqa biriktiriledi. Bánt tuwralı kópshilik ilimpazlar ózleriniń bahalı pikirlerin bildirip ótkenligi málim. «Bánt túrli belgilerdiń jámlesken birikpesi. Bul poetikalıq processte qosıqtıń kólem belgisi de, uyqasıw tárizi de, ólshemler birikpesi de, janrlıq belgisi de qatnasadı. «Bánt ulıwma uyqas izshilligi menen belgilenedi» -dep jazǵan edi B.V.Tomashevskiy. Túrkiy xalıqlardıń poeziyasındaǵı bánt boyınsha izertlewler alıp bargan M.Xamraev bılay deydi: «Bánt qosıqtıń milliy formasına tásir jasaytuǵın bolǵanı ushın da barlıq ádebiyatta bir qıylı

emes». Izertlewshi bunday pikirge uyqaslardıń jaylasıwına qarap bánt qurılısın anıqlaǵanlıqtan kelgen. Z.Axmetov «Uyqas bánttiń birden-bir kórinisi emes, biraq ol qatarlardıń birigiwiniń kórinisi sıpatında úlken áhmiytke iye. Sonday-aq bántti qurawshı qatarlardıń sanın kórsetedi» -dep belgilep ótedi.

Al ózbek poeziyasında bolsa bánt boyınsha keń túrde izertlew jumısların alıp barǵan alım U.Tuychiev bolıp, ol bánt boyınsha ayılǵan pikirlerinde bánttiń tiykarın qosıqtıń mazmunı quraytuǵınlıǵın atap ótedi. Bul pikirdi Q.Orazımbetovta qollap quwatlaydı, M. Xamraevtiń pikirine sın kózqaras penen qatnas jasaydı. «Sebebi, dástúriy qosıqlarda bánttiń formasın uyqastıń jaylasıwına qarap anıqlaǵan menen, uyqassız qosıqlarǵa bul kriteriya tuwrı kelmeydi».

Bánt - poeziyalıq shıǵarmalarda ulıwma pikirdiń belgili bir bólegin ózinde jámlewshi, uyqastıń sistemalıǵın, túrin ańlatıwshı hám intonaciyaǵa iye qosıqtıń bir bólegi. Qaraqalpaq qosıq dóretiwshileri bántti qosıqtıń tiykarǵı elementleriniń biri sıpatında qaraǵan, házirde solay. Sebebi shayırlar bánt arqalı ózleriniń pikirlerin retlestirip toplaǵan. Poetikalıq usınday formanı XX ásirdeń dáslepki jıllarında jasap dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan shayırlarımız ele de dawam etti hám rawajlandırdı.

Qosıq tek ǵana ishki mazmun, qoyǵan probleması, lirikalıq qaharmannıń sezimtalıǵı, turmıs haqıyqatlıǵına jaqınlıǵı, yamasa usıǵan uqsalǵan oqıwshıǵa birden kózge taslanbaytuǵın, biraq sezimimiz arqalı qabıllanatuǵın tárepleri menen ǵana bahalı emes, al solardı oqıwshıǵa, tınlawshıǵa jetkeretuǵın ishki forması menen de áhmiyetli. Bul boyınsha belgili ilimpaz Z.Axmetov bılay deydi «Qosıq adamǵa óziniń ishki mazmunı menen, súwretlilik menen sawleleniw mánisi menen ǵana emes, aytıw qálpi, kórkem únliligi menen de tásir etedi. Sózdiń uǵım, túsini beretuǵın mánisin, maǵanasın, onıń qosıqqa ırǵaq únliligi, kórkemligi reń berip tolıqtıradı.

Q.Orazımbetov «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası» miynetinde qaraqalpaq poeziyasında siyrek ushırasatuǵın úsh qatarlı qosıq forması tuwralı «Úsh qatarlı qosıqlar qaraqalpaq ádebiyatına burınnan tán emes forma. XX ásirdeń 50-jıllarına shekemgi jazba ádebiyatta derlik gezlespeydi. Qaraqalpaq ádebiyatında úsh qatarlı qosıqlar eń birinshi mártebe XX ásirdeń 70-jıllarınıń basında payda boldı»- dep jazǵan edi.

Qaraqalpaq poeziyasındaǵı úsh qatarlı qosıqlar úsh túrli uyqas formasında (a,a,b, a,b,a, a,b,b.) gezlesedi hám úsh qatarı shártli túrde bir bántke birigedi. Olardaǵı ırǵaq eki qatarlı qosıqqa da, tórt qatarlı qosıqqa da usamaydı. Biraq, hár bir bánt qosıqtaǵı ulıwma mazmunıń bir párshesin ózine jámlestiredi. Shınında bul bántlik forma xalıq shayırı T.Jumamuratov tárepinen isletilgeni hám sońǵı dáwirlerge kelip massalıq sıpat alǵanı belgili. Biraq, eger dıqqat penen gúzetsek, 1936-jılı Dáli Nazbergenov tárepinen dóretilgen «Ushqısh jırı» qosıǵında usı úsh qatarlı bántlerdiń úlgilerine kózimiz túsedı.

Mısalı:

Órlesin kewil,
Bolǵanday seyil,
Kók aspannıń júzinde.

Bekinsin júrek,
Tabandı tirep,
At jayılsın bizińde.

Bul qosıqtıń uyqas túri a,a,b túrinde isletilgen. Qosıq qurılısındaǵı atap ótetuǵın jańalıqlardıń biri sonda, mısalgá alınǵan birinshi shuwmaqtaǵı úshinshi qatar (**Kók aspannıń júzinde**) menen ekinshi shuwmaqtaǵı úshinshi qatar (**At jayılsın bizińde**) ózara uyqasıp formanıń kórkemligin jánede jetilistirgen. Qosıqtıń mazmunı sol dáwirdegi hár bir adamnıń arızıw ármanı bolǵan ushıwshılıq qásibin ulıǵlaw bolıp esaplanadı. Shıǵarma mazmunı jaǵınan júdá jetilispisken shıǵarma dep ayta almaymız. Solay bolsa da usı jılları shayırlarımız dóretiwshiliginde usınday qosıq formanı engiziwge urınǵanınıń ózi ádebiyattaǵı úlken jańalıq edi. Sóz etilip atırǵan dáwirde shayır N.Japaqovtıń «Jaz» qosıǵında úsh qatarlı bánttiń usınday úlginin gezlestiremiz:

Búlbil sayrap,
Shadlıq jırın,
Jaz kelgenin aytadı.

Jaz qusları,
Mereke etip,
Kólde oynap jatadı.

Biraq, bul qosıqta D. Nazbergenovtıń shıǵarmasındaǵıday uyqasıw tártibi a,a,b formasında emes, kerisinshe – a,b,v hám a,b,v. Birinshi shuwmaqtaǵı úshinshi (**Jaz kelgenin aytadı**) hám ekinshi shuwmaqtaǵı úshinshi (**Kólde oynap jatadı**) qatarlar ǵana uyqasadı.

Shayırdıń «Qara teńiz» qosıǵında tap usınday formada jazılǵan.

Abxaz jeri,
Tawlı baǵlı,
Ráhátli janǵa jaqqan.

Sol jaǵında,
Qara teńiz,
Taǵı tawdan bulaq aqqan.

Bul qosıqlardıń jańalıǵı qosıqqa bánt dúziwde kórinedi. Shayırdıń bánt dúziwdegi izlenisleri, qosıqtıń mazmunın jetkeriwde kórinbey qalǵan. Yaǵnıy, qosıq forması úsh qatardan turǵanlıǵı menen onıń ırǵaǵı saqlanbaǵan. Bul birinshi náwbette qosıqtıń buwın sanına baylanıslı bolsa, ekinshiden qatardaǵı uyqaslarǵa baylanıslı seziledi. Keltirilgen úsh qatar bir-biri menen uyqasqa túspegen. Q.Orazımbetov óz miynetlerinde «qaraqalpaq poeziyasında úsh qatarlı qosıqlarda oy-pikir qosıqtıń ulıwma kólemimen kelip shıqqan halda úsh qatarlı bántler menen izbe-iz dawam ettiriledi. Shayırdıń izlenisleri awızeki ádebiyat úlgisinen parq qıladı. Shayır folklordaǵı bántlik formanı jańa dáwirdiń jańa formasına maslastırǵanı kórinedi. Sebebi qosıqtıń sırtqı forması jáhán ádebiyatınıń qosıq formasına jaqın keledi. Bunnan basqada joqarıda aytıp ótkenimizdey sol dáwirde X.Axmetov tárepinen de usınday úsh qatarlı bántler dóretilgenligin kóremiz. Mine usı shıǵarmalar ádebiyatımızdaǵı Q.Orazımbetov kórsetip ótkenindey 1970-jıllarda ádebiyatımızdaǵı mazmunı hám forması jaǵınan sátlı jazılǵan shıǵarmalardıń negizi dep qarawımızǵa boladı.

Qaraqalpaq poeziyasınıń mazmun hám forma jaǵınan bayıwı ushın til, uyqas, ırǵaq, bánt poeziyanıń kórkemlik belgileri ekenligi ras. Sheberlik máselesi haqqında sóz bolǵanda usı táreplerine de itibar beremiz. Solay bolsa da shıǵarmanıń sátlı hám sátsiz bolıp shıǵıwın tek ǵana uyqas hám ırǵaq penen anıqlaw qıyın. Bul dáwirlerge kelip qaraqalpaq poeziyası áhmiyetli basqışlardı bastan keshirdi. Sebebi, bul jıllar awızeki ádebiyat dástúrleriniń úlgisinen jazba ádebiyat úlgisine ótiw dáwiri bolıp, eki dáwirdiń jalǵasıǵı edi. Hár qanday shayır óziniń qaysı dáwirde jasawına qaramastan tariyxıy dáwir hám sol dáwirdiń jetiskenlikleri haqqında kórkem shıǵarmalar jazıp qaldıratuǵınlıǵı málim.

XX ásirdeń dáslepki jıllarında qaraqalpaq poeziyasında bánt aldınǵı dáwirlerge salıstırǵanda ádewir ózgerislerge ushıraǵanı seziledi. Bul jıllardaǵı shayırlardıń bánt dúziwdegi izlenisleri folklorlıq shıǵarmalardan pútkilley ózgeshelenip turadı. Folklorlıq shıǵarmadaǵı úsh qatarlı bántlerdiń sırtqı forması túrlendirilip, ishki mazmunına jańa sıpat berilgen. Sırtqı formanı túrlendiriwde shayırlarımız dúnya ádebiyatınıń poetikasınan úyrengenligi seziledi. Bul nárseni qosıq qatarlarındaǵı buwın sanlarınıń jaylasıwınan kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Наука, 1964.
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1971.
3. Жапақов Н. Қосықлары, поэмалары, киносценариясы, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
4. Kamalovich, M. I. (2021). Research of Artistic Form in Karakalpak Literary Criticism. American Journal of Social and Humanitarian Research, 2(4), 135–138. Retrieved from <https://www.grnjournals.us/index.php/ajshr/article/view/468>
5. Mambetov I. K. Artistic researches in Karakalpak poetry (Based on the material of the Karakalpak poetry of the 1930s) Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). 2020, Volume: 9, Issue: 3. p 56-60. DOI. 10.5958/2278-4853.2020.00058.0
6. MAMBETOV IKRAM KAMALOVICH (2020). “The Issue of the Rhyme in the Karakalpak Poetry of the 1930th”. Name of the Journal: International Journal of Academic Research in Business, Arts and Science, (IJARBAS.COM), P, 61-69. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3779055> , Issue: 4, Vol.: 2, Article: 7, Month: April, Year: 2020. Retrieved from <https://www.ijarbas.com/all-issues/>
7. Мамбетов И. Художественные исследования в каракалпакской поэзии Междурадный научный журнал «PHILOLOGY» №1, (25) Январь, 2020, 22-24 стр. Волгоград, Россия
8. Мамбетов К. Әдебият теориясы. –Нөкис: Билим, 1995.
9. Назбергенов Д. Шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1958.
10. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы, –Нөкис: Билим, 2004.
11. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – Москва: Аспект Пресс, 1999.
12. Туйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. –Тошкент: Фан, 1985.
13. Хамраев М. Основы тюркского стихосложения. –Алма-Ата: 1963.